

Тадэвуш Цагельскі (Варшава)

“Ordo in Chao”.**Вольнае мулярства і крызісы эпохі Асветніцтва*****Масонства як адкрытая сістэма**

У гістарыяграфічнай традыцыі, пачынаючы ад Спенсера і Тойнбі і да Поля Хазарда ўключна, у традыцыі, якая жыве і сёння, замацаваўся вобраз масонства XVIII ст. як “прадстаўніцтва” або нават “авангарда” Асветніцтва. У межах гэтай традыцыі рух вольных муляраў тлумачыцца як маніфестацыя інтэлектуальных і сацыяльных памкненняў “новага класа” – буржуазіі, а таксама інтэлектуальных колаў – інтэлігенцыі. Адначасна Асветніцтва трактуецца як праграма гэтых і іншых сацыяльных групаў, якія былі зацікаўленыя аслабленнем і нават поўнай ліквідацыяй феадальнай сістэмы¹.

Даследаванні апошніх дзесяцігоддзяў дазваляюць па-новаму паглядзець на генезіс і ідэйны змест як Асветніцтва, так і “каралеўскага майстэрства”. Аднак яшчэ вельмі далёка да выпрацоўкі сучаснай канцэпцыі ўзаемаадносінаў паміж інтэлектуальнымі структурамі XVIII ст. і вольным мулярствам. Рэзюміруючы, можна сцвярджаць, што вынікам гэтых даследаванняў з’яўляецца канстатацыя плюралістычнага характару як асветніцкай ідэалогіі, так і ідэйнага падмурку масонства.

* Перадрук з дазволу аўтара. Артыкул быў упершыню надрукаваны ў часопісе *Ars Regia* (1992. – № 1).

¹ Сярод шматлікай літаратуры параім чытачу толькі некаторыя выданні, дасягальныя ў Польшчы. Напр.: *M.S. Anderson Historians and the Eighteenth-Century Europe. 1715-1790. – Oxford, 1979. – S. 106-118; Chevallier P. Histoire de la Franc-Maçonnerie française. – T. 1; La Maçonnerie. Ecole de l’Egalite. 1725-1799. – Paris, 1974; Epstein K. The Genesis of German Conservatism. – New Jersey, 1966. – S. 84-111; Hazard P. Myśl europejska w XVII wieku Monteskiusza do Lessinga. Przełożył H.Suwala. Wstęp poprzedził S.Pietraszko. – Warszawa, 1972. – S. 242-245. Азначаную пазіцыю цалкам падзяляе Людвік Хас, што адностравалася ў ягоных шматлікіх манаграфіях і артыкулах, прысвечаных вольнаму мулярству Польшчы і Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Напр., *Hass L. Z dziejów wolnomularstwa w Toruniu // Pamiątki masonskie w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu. – Toruń, 1970. – S. 5-28; ён жа. Sekta farmazonii warszawskiej. Pierwsze stulecie wolnomularstwa w Warszawie (1721-1821). – Warszawa, 1980; ён жа. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX wieku. – Wrocław, 1982. Грунтоўны аналіз поглядаў прафесара Хаса на філасофскі і сацыяльны вобраз вольнага мулярства XVIII ст. будзе зроблены ў № 2 *Ars Regia*.**

Гэтае сцвярджэнне з'яўляецца зыходным тэзісам для разважанняў над характарам узаемазвязяў паміж масонствам, як інтэлектуальным рухам і сацыяльнымі і ідэйнымі крызісамі XVIII ст. "Каралеўскае майстэрства" трактуецца як рознанакіраваная светапоглядная рэакцыя на сацыяльныя крызісы і звязаныя з імі крызісы сістэмы каштоўнасцяў, якія мелі месца ў розныя перыяды і ў розных рэгіёнах Еўропы. Прапанаваная інтэрпрэтацыя супярэчыць як традыцыйнаму ўспрыяццю вольнага мулярства ў якасці "авангарда" або "фарпоста" Асветніцтва, так і досыць рэдкаму ўспрыяццю масонства як ідэйнага саюзніка "старога ладу" (на карысць гэтага сведчыць удзел у масонскім руху манархаў, арыстакратыі і прадстаўнікоў каталіцкага касцёла – будучых праціўнікаў французскай рэвалюцыі). Узамен аўтар прапануе дынамічны, зменлівы ў часе і прасторы вобраз вольнага мулярства.

На думку аўтара, "каралеўскае майстэрства" выконвала розныя функцыі – ад рэлігійнай да палітычнай – дзякуючы стварэнню практычнай альтэрнатывы для дадзенай праблемы або светапогляднай дyleмы. Шматлікасць функцый ідэалогіі вольных муляраў з'яўлялася вынікам яе эзатэрычнага характару². Эклектычны і адначасна сінкрэтычны характар сістэмы, якая была атрыманая ў спадчыну галоўным чынам ад прыхільнікаў герменеўтыкі, г.зн. ад нямецкіх і англійскіх паслядоўнікаў Разэнкрэйцара XVII ст., меў наступствам тое, што на яго падмурку маглі сустракацца і злівацца ў адзінае самыя розныя, часта супярэчлівыя тэндэнцыі эпохі. Якраз гэтым тлумачыцца, напрыклад, тая лёгкасць, з якой гэтая сістэма выкарыстоўвала наватарскія сацыяльныя канцэпцыі, з аднаго боку, і адкрыцці навуковага прыродазнаўства, з іншага. Вольнае мулярства як адкрытая сістэма магло адказаць на многія пытанні, якія ставіла эпоха, вырашыць многія яе праблемы. Прычым вырашыць іх рознымі спосабамі.

Інтэрпрэтацыя агульных прынцыпаў у масонстве залежала ад саміх зацікаўленых асобаў. Карыстаючыся адзінай універсальнай мовай – мовай сімвалаў і алегорый – масонства станаўлася зразумелым для ўсіх народаў света. Таксама яно магло звяртацца да вернікаў розных рэлігій і прадстаўнікоў розных супольнасцяў, да людзей з розным інтэлектуальным узроўнем.

Нагадваючы сваім універсализмам вялікія рэлігіі, вольнае мулярства адрознівалася ад іх індывідуализмам і суб'ектывізмам. У адрозненні ад пазітыўных рэлігій яно ніколі не стварыла сваёй закончанай сістэмы, не вырацавала ўласнай дактрыны. Цалкам невыпадкова масонства не мае ні Папы, ні Сабора. Таксама ніколі – насуперак пашыранаму меркаванню – яно не ства-

² Больш падрабязна на гэтую тэму аўтар пісаў у артыкуле "Sztuka królewska" a chrześcijaństwo (Ezoteryzm wolnomularski w XVII i XVIII w.) // *Kwartalnik Historyczny*. – R. 92. 1984. – S. 727-746, і асабліва ў працы "Ordo ex Chao". *Wolnomularstwo i światopoglądowe kryzysy XVII i XVIII w. – T. 1 "Oświecenie Różokrzyżowców" i początki masonerii spekulatywnej 1614-1740. – Warszawa, 1992.*

рыла адзінай арганізацыі або аднародных. З моманту свайго нараджэння ў Англіі на рубяжы XVII і XVIII ст. вольнае мулярства было падзеленым на шэраг востра канкурыруючых паміж сабою накірункаў. І гэта, нягледзячы на энергічныя спробы ўніфікацыі і цэнтралізацыі³. Пасля трохсот гадоў існавання гэты рух складаецца з больш чым трохсот арганізацый і таварыстваў (саюзаў), якія аб'ядноўваюць каля 8 млн. чалавек, што прадстаўляюць розныя рэлігіі, розныя сацыяльныя групы і розныя палітычныя накірункі за выключэннем левых і правых радыкалаў⁴.

Прапанаванае бачанне праблемы дазваляе вылучыць для XVIII ст. наступныя тэзісы:

1. Рух вольных муляраў уяўляў сабой свайго роду платформу, на якой праявіліся сацыяльныя і светапоглядныя канфлікты эпохі Асветніцтва. Дзякуючы “каралеўскаму майстэрству” гэтыя канфлікты, па меншай меры, да пэўнага моманту і пэўнай ступені нейтралізаваліся. Менавіта таму можна казаць пра кампенсацыйную або псіхатэрапеўтычную функцыю вольнага мулярства часоў Асветніцтва⁵.

2. Ідэйна падзелены рух вольных муляраў у XVIII ст. з’яўляўся адлюстраваннем хвалявання і фрустрацыі, з аднаго боку, тых сацыяльных групаў, якія выходзілі на сацыяльную арэну і пры гэтым перажывалі цяжкасці адаптацыі да новай сацыяльнай, палітычнай ролі ды інш. (“новая шляхта”, буржуазія новага тыпу, людзі культуры, што дзейнічалі ва ўмовах свабоднай канкурэнцыі і рынку, маладая інтэлігенцыя ў краінах Сярэдняй Еўропы ды г.д.), а з іншага боку, тых асяродкаў, пазіцыя якіх значна аслабела (напр., розныя катэгорыі шляхты, арыстакратыя разам з буржуазіяй старога тыпу).

Прапанаваныя тэзісы хачу праілюстраваць двума гістарычнымі прыкладамі, якія могуць служыць практычнай праверкай усёй канцэпцыі. Першы датычыць англійскіх пачаткаў руху і сістэмы, створанай у 1717 г. Вялікай ложаі Лондана (г.зв. *Premier Grand Lodge*), якая ўключала тры лонданскія ложы і ложа ў Вестмінстэры. Арганізацыйным і ідэйным падмуркам руху сталі апублікаваныя ў 1723 г. Вялікай ложаі *The Constitutions of the Free-Masons*, аўтарства пастара Джэймса Андэрсана. Канстытуцыі Андэрсана былі дапоўненыя і папраўленыя ў другім выданні 1738 г. Якраз яны

³ Bord G. *La Franc-Maçonnerie en France des origines a 1815.* – Paris, 1908. – S. 342-355; Hammermayer L. *Der Wilhelmsbader Freimaurer-Konvent von 1781.* – Heidelberg, 1980.

⁴ Сярод польскай масоназнаўчай літаратуры адсутнічае праца, якая б характарызавала сённяшні дзень сусветнага вольнага мулярства. Актуальныя дадзеныя па складу і колькасці ложаў, ідэйных прынцыпах і спосабах іх рэалізацыі прадстаўленыя ў часопісах, якія выдаюцца большасцю саюзаў вольных муляраў. Некаторыя з іх, асабліва выданні вялікіх нямецкіх ложаў, даступныя ў Бібліятэцы універсітэту ў Познані, у чыгальнай залі Самастойнай секцыі масонскіх збораў.

⁵ Гэтая функцыя, безумоўна, звязаная з сімвалічным характарам “каралеўскага майстэрства”, які грунтоўна прааналізаваў Караль Сэрнін.

стварылі канон трохступенчатага брытанскага масонства, які пазней сталі называць “блакітным” або “янаўскім”⁶. Сістэма Вялікай ложы Лондана, якая хутка пашырылася ў краінах кантынентальнай Еўропы, была альтэрнатывай для ложаў г.зв. “якабіцкага” тыпу, што аб’ядноўвалі прыхільнікаў выгнанага Якава II Сцюарта і ўжо напачатку XVIII ст. мелі свае арганізацыі ў каталіцкіх краінах Еўропы, асабліва ў Францыі, Італіі, а магчыма, нават у Польшчы.

Другі са згаданых прыкладаў, звязаны з ложамі новага, г.зв. “шатландскага” тыпу, якія ўзніклі ў Францыі каля 1740 г. Шатландскае масонства, якое таксама называюць “чырвоным”, апроч трох ступеняў пасвячэння, вядомых англійскаму масонству, прыняло яшчэ вышэйшыя ступені, прасякнутыя духам эзатэрычнага і містычнага хрысціянства. Сістэма вышэйшых ступеняў зрабіла ашаламляльную кар’еру ў наступную чвэрць стагоддзя сярод вольных муляраў большасці краінаў Еўропы. Асаблівага поспеху яна дасягнула ў Францыі (дзе і нарадзілася), а таксама – у Германіі і Скандынавіі. У іншых краінах гэтая сістэма (рытуал) канкурыравала з масонствам, якое працягвала традыцыі Вялікай ложы Лондана.

“Рэлігія, якую прымаюць усе людзі”

У дадзенай працы няма мажлівасці падрабязна спыняцца на паняцці “сваапогляднага крызісу” 1680 – 1715 гг., якое ўвёў у навуковы зварот Поль Хазард⁷. Не згаджаючыся з усімі тэзісамі, якія прапанаваў французскі навуковец, я прыняў услед за ім, а таксама ўслед за амерыканскім гісторыкам ідэі Артурам О.Лаўджоем (А.О.Lovejoy) характарыстыку “інтэлектуальнай сітуацыі” ў Англіі на рубяжы XVII і XVIII ст.⁸ Таксама немагчыма даць вычарпальную характарыстыку розных рэлігійна-этычных, сацыяльных, палітычных, а таксама эзэтычных складовых англійскай масонскай думкі таго перыяду. Хачу сканцэнтравальваць увагу на першай праблеме, г.зн. на масонскай альтэрнатыве абодвум вядучым рэлігійным ідэям англійскага Асветніцтва – дэізму, з аднаго боку, а таксама атэізму і лібертынізму (вольнадумству), з іншага.

⁶ Anderson J. The Constitutions of the Free-Masons containing the History, Charges, Regulations, etc, of that most Ancient and Right Worshipful Fraternity. For the Use of the Lodge. By... – London, 1723 (далей: Constitutions, 1723); ён жа. The New Book of Constitutions of the Ancient and Honourable Fraternity of Free and Accepted Masons <...>. – London, 1738 (далей: Constitutions, 1738). Існуе шмат рэпрэнтных выданняў, крытычных разглядаў і перакладаў абодвух выданняў андэрсанаўскіх Канстытуцый. Сярод кніг Самастойнай секцыі масонскіх збораў у Познані захоўваюцца вельмі рэдкія асобнікі.

⁷ Hazard P. Kryzys świadomości europejskiej 1680-1715. Przekład J.Lalewicz, A.Siemek. – Warszawa, 1974.

⁸ Lovejoy A.O. Essays in the History of Ideas. – New York, 1960.

Карчма “Гусь і верцел”, месца першага паседжання Вялікай ложки Лондана
24 чэрвеня 1717 г. Гравюра. 1894 г.

“Класічнае” і сёння найбольш пашыранае ўяўленне падкрэслівае сувязь паміж “каралейскім майстэрствам” і рацыяналізмам у самым шырокім разуменні. У першую чаргу размова ідзе пра розныя варыянты дэізму, г.зн. пра фактычнае адмаўленне традыцыйнай рэлігіі і трактоўку ўсіх гістарычных рэлігій як фальшывых. Гэты погляд звычайна звязаны з перакананнем, што сацыяльнай базай руху вольных муляраў, як на Брытанскіх астравах, так і пазней на кантыненте, было імкненне да роўнасці мяшчанства альбо буржуазіі⁹.

Прыхільнікі гэзіса пра дзействы падмурак галоўнага маніфеста англійскага масонства – ужо згаданых *Канстытуцый* Андэрсана – галоўным чынам грунтуюцца на першым артыкуле *Канстытуцый* “Тра Бога і рэлігію”. У варыянце 1723 г. ён выглядае так:

“Вольны муляр абавязаны ў моц дадзенага ім абавязачельства, падпарадкоўвацца маральнаму закону; і калі ён правільна разумее Каралеўскае Майстэрства, ён ніколі не стане неразумным атэістам альбо неверуючым вольнадумцам. Аднак, калі ў старажытнасці Вольныя муляры абавязаны былі вызнаваць рэлігію свайёй краіны і свайго народу, якой бы яна ні была, то сёння лічыцца больш разумным належаць да той рэлігіі, якую прымаюць усе людзі, пакідаючы для сябе ўласнае меркаванне...”¹⁰

“Рэлігія, якую прымаюць усе людзі” ў дадзеным выпадку атаясамлівалася альбо з “рэлігіяй прыроды”, альбо з дэізмам, але найчасцей з гэтымі абедзвума дактрынамі адначасна. З першым варыянтам можна пагадзіцца толькі пры ўмове, што “рэлігіяй прыроды” ў XVIII ст. разумелі падмурак усіх традыцыйных рэлігій, свайго роду “прарэлігію” або “першаснае прасвятленне”, якое атрымаў яшчэ Адам¹¹. Паколькі гэтая канцэпцыя адваргае дзействы падыход, які не прымае ідэю “прасвятлення”, першародны грэх ды інш., то аб’яднанне “рэлігіі прыроды” з дэізмам з’яўляецца лагічнай памылкай. Яе прычына – недакладнасць паняццяў. Што датычыць дэізму, то ні далейшы тэкст *Канстытуцый*, ні змест дадатковай *Гісторыі вольных і пасвечаных муляраў* не дазваляе сцвярджаць, што мэтаю (няхай нават другараднай) вольных муляраў з’яўляецца прапаганда дэізму. Красамоўным выглядае пры гэтым тое, што андэрсанаўская формула паўтараецца амаль дакладна ў зборніку законаў, апублікаваным

⁹ Падобнай думкі прытрымліваюцца між іншымі Джон Барцье, П’ер Швалье, Вінфрыд Доцзауэр, Клаўс Эпштайн, Бернард Фэй, Поль Хазард, Бемард Э.Джонс, Хэльмут Райнальгэр. У Польшчы – галоўным чынам Леан Хайн, Марыя Асоўска і Юзаф Уейскі (гл., напр., *Chajń L. Wolnomularstwo w II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1974. – S. 34; Ossowska M. Myśl moralna Oświecenia angielskiego. – Warszawa, 1966. – S. 121; Ujejski J. Król Nowego Izraela. Karta z dziejów mistyki wieku oświeconego. – Warszawa, 1924. – S. 18).*

¹⁰ Constitutions, 1723 (пераклад М.Сакаловай, А.Смаленчука).

¹¹ На тэму разумення тэрміна “прырода” ў XVIII ст. гл., напр., *Lovejoy A.O. “Nature” as aesthetic Norm // History of Ideas. – S. 69-72.*

у 1756 г. ірландцам Лаўрэнсам Дэрматам¹², які ствараў сістэму, што канкурыравала з Вялікай ложай Лондана. Кодэкс Дэрмата быў насычаны духам хрысціянства і не пакідаў ніякіх сумненняў у тым, што аўтар цалкам прымае традыцыйную рэлігію.

Канстытуцыі 1723 г., якія катэгарычна адвяргалі атэізм і лібертынізм, называючы іх “неразумнымі”, загадвалі масонам належаць да “рэлігіі, якую прымаюць усе людзі”. Што гэта за рэлігія? Мы маглі б назваць яе “рэлігіяй прыроды”, бо ў кантэксце паняццйнага апарату XVIII ст. у згодзе з “прыродай” знаходзіцца тое, што прымаюць усе людзі¹³. Аднак у гэтым выпадку, прызнаючы “рэлігію прыроды” за свайго роду прарэлігію, з якой выйшлі ўсе гістарычныя рэлігіі, мы павінны будзем прызнаць, што ў вачах вольных муляраў часоў Вялікай ложки гэтая рэлігія ўяўляла сабой супольны выток Старога і Новага Запаветаў, г.зн. – іўдаізма і хрысціянства. Такая выснова напрашваецца пасля вывучэння другога выдання *Канстытуцыі* (1738), у якім ідзе гаворка пра тры вялікія заветы Ноя, утвараючыя “цэмент ложки”¹⁴.

Пастар Андэрсан згадаў тры заветы старажытнай “рэлігіі Ноя”. Аднак з тэксту *Канстытуцыі* немагчыма зразумець, які іх змест. Заўважым, што ў часы Вялікай ложки ў Англіі ведалі сем заветаў Ноя. Нямецкі масоназнаўца Эўген Ленхоф, услед за якім мы разглядаем гэтую справу, лічыць, што адпаведна пашыранаму погляду першыя шэсць заветаў Бог абвясціў ужо Адаму¹⁵.

Паводле гэтага абвяшчэння забаранялася: “1. ствараць ідалаў, пакланяцца статуям і абразам; 2. неважаць Бога; 3. праліваць чужую кроў і самому рызыкаваць уласным жыццём; 4. дапускаць кровасмязённе і грэх садоміі; 5. красці і рабаваць” і, нарэшце, (6) прапанавалася “жыць па праўдзе і справядлівасці”. Сёмы завет атрымаў Ной ад Бога – “не ўжываць у ежу ні жывых, ні ўласнай крывёю задушаных жывёл”¹⁶.

Заветы Адама і Ноя прасякнуты духам рэлігійнага сінкрэтызму, таксама як *Канстытуцыі*. “Рэлігія, якую прымаюць усе людзі” на практыцы мела не дэістычны і нават не “старажытны” або “прыродны” характар, а сінкрэтычны. У сямі заветах знаходзім рэлігійныя і этычныя прынцыпы розных гістарычных традыцый: біблейскай (г.зн. іўда-хрысціянскай), талмудычнай і

¹² Dermott L. Ahiman Rezon: or a Help to all that are, or would be Free and Accepted Masons. Цытата па кнізе: *Fay B. La Franc-Maçonnerie et la revolution intellectuelle du XVIII siècle. – Paris, 1935. – S. 275*. Гл. таксама трэцяе выданне *Ahiman Rezon* 1778 г. у бібліятэцы Познаньскага універсітэта.

¹³ Lovejoy A.O. “Nature” as aesthetic Norm // *History of Ideas. – S. 69-72*.

¹⁴ *Constitutions. 1738. – S. 144*.

¹⁵ Lennhof E., Posner O. *Internationales Freimaurerlexikon. – Wien, 1932 (reprint Graz, 1965). – Szp. 1122*.

¹⁶ *Ibid.*

сучаснай, звязанай з пратэстанцкай этыкай. Тут адсутнічае, напрыклад, характэрная для Бібліі забарона супружніцкай здрады, і адначасна прысутнічае ўзнятая пратэстантамі да найвышэйшага узроўня забарона пакланення абразам Бога і святых. Прынцып “не забівай!” быў пашыраны на яшчэ адну рацыянальную максіму – “і сам не дай сябе забіць!” Апошні прынцып быў накіраваны не столькі супраць хрысціянскай пакорлівасці, колькі супраць каталіцкага ідэала пакуты за веру. Забарона кровамяшэння і садоміі – агульная для ўсіх вялікіх рэлігій. Таямніца ахутвае сёмы, апошні заповет, абвешчаны Ною. Ці размова ідзе пра абумоўленую клопатам пра здароўе “прыродную” забарону ўжывання мяса хворых жывёл, ці пра характэрную для Талмуда забарону ўжывання “нечыстай” ежы, г.зн. ужывання мяса жывёл, забітых з парушэннем рытуала? А можа гэта адмаўленне магіі? Гэтую праблему мы вымушаны пакінуць адкрытай.

Прапануючы сінкрэтычную, этычную “рэлігію Ноя” стваральнікі Вялікай ложы імкнуліся пакончыць з тэалагічнымі спрэчкамі паміж галоўнымі накірункамі хрысціянства, а таксама ўлагодзіць канфлікт паміж хрысціянамі і іўдзеямі¹⁷. Якраз гэтым тлумачыцца катэгарычная забарона абмеркавання пад час паседжанняў ложы рэлігійных праблемаў¹⁸. Калі ж эвалюцыя “каралеўскага майстэрства” – асабліва ў краінах кантынентальнай Еўропы – паспрыяе з’яўленню тэндэнцы да ўтварэння супольнай для ўсіх братоў рэлігійнай прасторы, то ў кожным выпадку ў яе падмурак не ўвойдзе дэістычная канцэпцыя. Гэта будзе спецыфічная форма эгэгерычнага хрысціянства, заснаванага на традыцыі герменеўтыкі і канцэпцыі “першаснага абвяшчэння”.

Ordo in Chao – гучаў дэвіз многіх сістэмаў вольных муляраў XVIII ст. Ён жа мае непасрэднае дачыненне да рэлігійна-этычнага аспекту ранняга брытанскага масонства. Страх перад “хаосам” – і не толькі перад сацыяльным і палітычным хаосам рэвалюцыі, але таксама перад пантэістычна-матэрыялістычнай філасофіяй вольнадумцаў – абумовіў саюз стваральнікаў *Premier Grand Lodge* з лагерам памяркоўных англіканцаў, прыхільнікаў філасофіі Ньютана¹⁹. З апошнімі, г.зн. “лацітударыянамі” масонаў яднала агульная мэта і агульны ідэал – захаванне сацыяльнага, палітычнага і канфесійнага (касцельнага) *status quo* шляхам дасягнення гармоніі чалавечай гісторыі і Божай арганізацыі свету. Гэтая канцэпцыя знаходзілася ў апазіцыі да праграмы Джона Толанда, Энтані Колінза і Робэрта Клейтана, якія на глебе рэлігійнага і палітычнага радыкалізму будавалі падмурак рэспубліканскай праграмы.

¹⁷ Больш падрабязна аб ролі пачатковага брытанскага масонства ў пераадоленні сацыяльных канфліктаў гл.: *Jacob M.C. The Newtonians and the English Revolution 1689-1720. – Hassocks, 1976. – S. 223.*

¹⁸ *Constitutions. 1723. – S. 94.*

¹⁹ *Jacob M.C. The Newtonians and the English Revolution 1689-1720. – S. 2-71, 162-200.*

“Шатландскае” масонства і культ Сярэднявечча

Сістэма Вялікай ложы з’яўлялася, як ужо адзначалася, альтэрнатывай якабіцкіх ложаў, якія захавалі архаічны рытуал цэхоў і разэнкрэйцэраў XVII ст.²⁰ На гэтым фоне трохступенчатая масонства ў варыянце *Premier Grand Lodge* трэба прызнаць за крок наперад у накірунку рацыяналізацыі формулы. На тэрыторыі кантынентальнай Еўропы ў Францыі, у Германіі, у Польшчы сімвалы і рытуал, якія ўтваралі духоўны падмурак “каралейскага майстэрства”, значна ўзбагаціліся і ўскладніліся. Пасля пераходнага перыяду 30-х гг. XVIII ст., калі ложы з’яўляліся снабісцкай прыманкай для французскай эліты, прыблізна ў 1740 г. у дзяржаве Бурбонаў характар масонства кардынальна змяніўся. Ужо пазначаны крызіс масонства быў пераадолены дзякуючы дапаўненню трох асноўных некалькімі вышэйшымі ступенямі пасвячэння. Узнікшаму такім чынам шатландскаму масонству (“чырвонаму”) спада-рожнічалі дзве з’явы:

1. Нараджэнне і хуткае распаўсюджванне легенды пра рыцарскае паходжанне масонскіх таварыстваў. На другі план адышла, атрыманая ў спадчыну ад англічан, легенда пра сувязь масонства з цэхамі муляраў і архітэктараў. Пасля кавалера Эндру Рамсэя (1686-1743), які ў сваім вядомым *Discours* 1737 г. звязаў нараджэнне масонства з ерусаліміскімі іанітамі, з’явіліся іншыя шматлікія версіі паходжання вольных муляраў ад рыцарскага ордэна тампліераў²¹.

2. Паварот да эзатэрычнай традыцыі звычайна ў хрысціянскай, радзей у алхіміка-кабалістычнай версіі²².

Абодва накірункі масонства, якія пэўны час развіваліся асобна (каля 1750 – каля 1770 гг.), у апошняй чвэрці XVIII ст. аб’ядналіся ў адзін эклектычны рух, які запанаваў у “каралейскім майстэрстве” ў кантынентальнай Еўропе. Аднак перад выбухам французскай рэвалюцыі і ён перажываў упадак і дэзінтэграцыю.

Хоць “шатландскае” масонства і выкарыстала міф Э.Рамсэя пра ўласнае паходжанне ад рыцарскага ордэну, аднак мэты і прынцыпы новых саюзаў разыходзіліся з інтэнцыямі аўтара *Discours*. Рамсэй стварыў вобраз наднацыянальнага саюза вучоных і дзеячоў культуры, які б выпрацаваў кодэкс усіх ведаў чалавецтва – “Універсальную бібліятэку”²³. Гэты вобраз, безумоўна, быў узяты з распрацаванай яшчэ напачатку XVII ст. праграмы нямецкіх, а пазней англійскіх разэнкрэйцэраў, якая была часткова рэалізаваная ў 1662 г.,

²⁰ Больш падрабязна пра рытуал ложаў XVII ст. гл.: *Stevenson D. The Origins og Freemasonry Scotlands’ Century. 1590-1710. – Cambridge, 1988.*

²¹ *Henderson G.D. Chevallier Ramsay. – London, 1962. – S. XI; Degener W. Andreas Michael Ramsays Reden über Freimaurerei. – Leipzig, 1927. – S. 29; Lennhof E., Posner O. Internationales Freimaurerlexikon. – Szp. 497, 1277.*

²² *Cegielski T. “Sztuka królewska” a chrześcijaństwo... – S. 735.*

²³ Тэкст *Discours* гл., напр.: *Degener W. Andreas Michael Ramsays Reden... – S. 29.*

дзякуючы адкрыццю ў Лондане Акадэміі навук, *The Royal Society*²⁴. Ператварэнне лежаў, паводле думкі Рамсэя, у еўрапейскую Акадэмію навук аказалася нерэальным. Ідэю Энцыклапедыі выкарысталі ў сярэдзіне стагоддзя французы. Аднак галоўная плынь вольных муляраў імкнулася да мэтаў, вельмі далёкіх ад імкненняў энцыклапедыстаў.

Статут і рытуал Саюза строгага нагляду (*Stricte Observance Templière S.O.T.*, 1751-1778), вельмі ўплывовага ў Германіі, Францыі, Італіі, а таксама ў Польшчы, уводзяць нас у свет кансерватыўнай утопіі²⁵. Ужо сама мэта *S.O.T.*, вызначаная яго стваральнікам баронам Карлам Готэльфам фон Хунд унд Альтэнроткаў (1722-1776), з'яўляецца красамоўнай – аднаўленне зліквідаванага ў часы Філіпа Прыгожага (1285-1314) ордэна тампліераў. “Рыцары Храма” ў вачах фон Хунда былі адлюстраваннем феадальнага ідэала рыцарства і пакуты за веру. Героі легенды Саюза строгага нагляду прадстаюць, як сябры наднацыянальнай, універсальнай супольнасці, незалежнай ад папства і ад свецкай улады.

Кансерватызм быў прасякнуты не толькі дух, але і літара рыцарскай ступені. Упершыню ў гісторыі вольных муляраў быў парушаны прыныцп дасканаласці і заслугаў як адзіных крытэрыяў прыёму ў братэрства і руху ў ягонай іерархіі. У статутах *S.O.T.* (і аналагічных сістэмаў) з’явіўся артыкул, які гарантаваў заняцце высокай пасады ў ордэне толькі прадстаўнікам радавітай шляхты. Рытуал уяўляў сабой суму элементаў рыцарскай культуры. Выкарыстоўвалася каляровае багатае адзенне як успамін пра касцюмы сярэднявечча і псеўдарыцарскі цырыманіял. Адпаведна протарамантычным уяўленням рыцарам-манахам надаваліся фантастычныя тытулы, накітавалі “кавалера Усходу”, “Шатландскага кавалера”, “Князя Усходу і Захаду”, а таксама гербы і манаскія імёны. У 70-я гг. па ініцыятыве экспастара Іагана Аўгуста Старка (1741-1816) з’явілася “капланская” галіна тампліераў. Да гэтага часу дзіцячая забава ў сярэднявечных рыцараў набыла рэлігійны падтэкст, што праз чвэрць стагоддзя стане падставай для сур’ёзных абвінавачванняў з боку касцёла: масоны здзекуюцца з каталіцкага культы²⁶. У той жа час “канонікі храма” Старка, таксама апанутыя ў казачнае адзенне як

²⁴ На тэму ролі разэнкрэйцэраў у распаўсюджванні ідэй Энцыклапедыі і Міжнароднай Акадэміі навук гл.: Yates F.A. *The Rosicrucian Enlightenment*. – London, 1972.

²⁵ Frick K.R.H. *Die Erleuchteten. Gnostisch-Geheimgesellschaften bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. – Graz, 1973. – S. 214-234.

²⁶ Гісторыя, статут і рытуал *S.O.T.* адлюстраваныя ў выпісках з Стагольмскага архіва капітулы саюза (Нацыянальная бібліятэка ў Варшаве, Бібліятэка ардынацыі Замойскіх. Руканіс № 913). На тэму дзейнасці І.А.Старка гл.: Blum J. *J.A.Starck et la querelle du crypto-catholicisme*. – Paris, 1912; Guinet L. *Zacharias Werner et l'esoterisme maçonnique*. – La Haye, 1962. – S. 40-43; Frick K.R.H. *Erleuchteten...* – S. 246-285. З абвінавачваннем у пароды на каталіцкі культ выступіў эксмасон ксёндз Аўгустын Баруэль. Гл.: *Memoires pour servir a l'histoire du Jacobinisme*. – Vol. 1-4. – Hamburg, 1804; ён жа. *Święte tajemnice Massonerii sprofanowane*. – Lwów, 1805 (гэта пераклад на польскую мову *Memoires*)

“свецкая” галіна ордэну, з найглыбейшай павагай пачалі пошук таямніцаў ордэна тампліераў. Яны захоўвалі духоўную чысціню, пасціліся і вялі аскеетычны вобраз жыцця²⁷.

Дзякуючы шматлікім інсцэнізацыям у ложах легенды пра св.Грааля, французская, нямецкая або італьянская шляхта магла назіраць сваё славуте мінулае. Завяршаўся “залаты век” гэтага класа. Усё больш выразнымі становіліся сімптомы ўпадку. Такім чынам, рыцарская легенда не толькі задавальняла патрэбу ў экзатычнай і прывабнай прыгодзе. Яна надавала ідэалагічную легітымнасць класу, чые слабеючыя палітычныя пазіцыі больш не адпавядалі та-ранейшым высокаму сацыяльнаму прэстыжу. Культ хрысціянскага рыцарства часткова запаўняў безданы паміж ідэяй і рэчаіснасцю.

Ідэалогія Саюза строгага нагляду і блізкіх да яе арганізацый (напр., тампліераў Іагана Вільгельма Кельнэра фон Цынэндорфа (1753-1782)) таксама мела палітычны аспект. Падкрэсліванне значыннай ролі, якую адыграла французская манархія пры ліквідацыі Ордэна тампліераў, прэтэнзія на ўтварэнне наднацыянальнай і пры гэтым незалежнай ад свецкай улады структуры, былі падмуркам антыманархічнай праграмы. *S.O.T.* была прасякнутая духам феадальнай свабоды, якая разумелася як незалежнасць ад палітычнай улады. Чыноўнай іерархіі абсалютысцкай дзяржавы супрацьстаяла іерархія, якая абапіралася на шляхецтва крыві і духа.

Верагоднасць гэтай праграме надавала таямніца. Глыбокая канспірацыя, якая ахутвала працу па адраджэнню Ордэна, значныя сумы, што збіраліся дзеля гэтай мэты, стваралі ўражанне рэальнай пагрозы свецкім уладарам на чале з дынастыяй Бурбонаў. Гістарычная і палітычная містыфікацыя, якая грунтавалася на снабізме, нявуцтве і шляхецкім імкненні вярнуць мінулае, святкавала поўны трыўмф.

Разам з рыцарамі Хунда і Цынэндорфа мы апынуліся ў лагеры апазіцыі Асветніцтву, энцыклапедыстам і “літаратурнай рэспублікі” Вальтэра. Асветнікі асуджалі “цёмру і забабоны”, рэлігійнасць Сярэднявечча, саслоўныя прывілеі. Антыклерыкалізм ішоў у пары з прызнаннем крыжовых паходаў за *un crime historique de l'Eglise*, і, нарэшце, з апалогіяй тагачасных каранаваных дэспатаў.

Поспех “шатландскага” масонства быў абумоўлены не толькі фрустрацыяй дэкласаванай шляхты, якая марыла пра вяртанне ўлады. Элітарны, псеўдарыцарскі характар новых саюзаў прыцягваў да іх прагнае сацыяльнага поспеху мяшчанства. Хоць сістэма рыцарскіх ступеняў фармальна зачыняла перад мяшчанамі шлях да вышэйшых пасадаў, аднак на практыцы часта

²⁷ Апісанні цырыманіялу гл.: *Nettelblatt Ch.C.F.W. Geschichte der freimaurerischen Systeme in England, Frankreich und Deutschland.* – Berlin, 1879 (Neudruck, 1973). – S. 318-324; *Blum J. J.A.Starck...* – S. 67-73.

мелі месца выключэнні з правілаў. Самыя годныя прадстаўнікі буржуазіі дасягалі высокіх ступеняў на падставе таго ж самага прынцыпу, які дазваляў ім займаць найвышэйшыя пасады ў познефеадальных дзяржавах. Шляхта “разбройвала” сацыяльнага і ідэалагічнага праціўніка, купляючы яго і перацягваючы ў свой лагер. Шмат што залежала не толькі ад асабістых якасцяў “рыцараў-манахаў”, але таксама ад сацыяльнай геаграфіі краіны, у якой дзейнічаў ордэн. У Францыі (дзе пазіцыя буржуазіі была больш моцнай, чым у Германіі і тым больш у Польшчы, а таксама ў Швейцарыі існавалі тэрытарыяльныя саюзы рыцарскіх ступеняў, у якіх пераважалі багатыя прадстаўнікі трэцяга саслоўя. Так было, напрыклад, у гандлёвым Ліоне, дзе дзейнічаў славыты правадыр вольнага мулярства вышэйшых ступеняў Жан Батыст Вілермоз (1730-1824). У якасці масона французскі фінансіст быў сябрам і дарадцам манархаў. Ягоныя веды і грошы аказалі вялікі ўплыў на галоўныя вольнамулярскія саюзы другой паловы XVIII ст.²⁸

Ахутанія таямніцай і незалежныя ад дзяржаўнай улады таварыствы вышэйшых ступеняў (таксама цалкам незалежныя ад янаўскіх масонаў) знаходзіліся на перыферыі свабоды, якую гарантвала абсалютысцкая манархія. Гэта пацвярджала таксама прысутнасць у ложах князей крыві і саміх манархаў (асабліва нямецкіх). Манархі адыгрывалі ў ложах (падобна, як і многія іншыя браты) падвойную сацыяльную ролю. Яны знаходзіліся адначасна ў двух розных сферах – рэальнай і ідэальнай, і ўсё часцей таксама – у ірэальнай. У ідэальнай – яны маглі выконваць функцыю асветнікаў, “філосафаў на троне”. Гэтая роля канчалася, аднак, адначасна з выхадам з ложа. Філасоф адразу ж ператвараўся ў дэспатычнага самадзержца²⁹.

Ліозію незалежнасці ад дзяржавы падтрымліваў ордэнскі характар саюзаў вышэйшых ступеняў. Многія з іх адрозніваліся адпаведнай рэлігійнай атмасферай, далёкай ад каталіцкай альбо пратэстанцкай артадаксальнасці. У такіх арганізацыях як *Elus Coëns* (“абраных мудрацоў”) вольнае мулярства атаясамлівалася з “ісцінным хрысціянскім культам” – эзатэрычнай рэлігіяй абраных. Хрысціянскае масонства, уздымаючыся над канфесіямі, над звычайным трохступенчатым “блакітным” масонствам, фактычна адрывалася ад сацыяльнага і палітычнага кантэксту. Па ўзору сузіральніцкіх ордэнаў яно абяцала сваім адэптам душэўны спакой пры ўмове адыходу ад свету за кляштарныя мury. Сярод братоў такіх ложаў хапала былых авантурыстаў і прафесійных афіцэраў (напрыклад, такія стваральнікі мартынізму як Дон Марцінес дэ Паскуале і Луі Клод дэ Сэн-Сімон), бунтароў з ліку ксяндзоў і пастараў (як

²⁸ Joly A. Un mystique lyonnais et les secrets de la Franc-Maçonnerie. 1730-1824. – Maçon, 1938; Hammermayer L. Wilhelmsbader Freimaurer-Konvent.

²⁹ Möller H. Die Gold- und Rosenkreuzer // Geheime Gesellschaften, hrsg. Von P.Ch.Lutz. – Heidelberg, 1979. – S. 172.

Іаган Аўгуст Старк), містыкаў і прарокаў (як Тадэвуш Грабянка, правадыр ілюмінатаў з Авіньёна)³⁰.

Усе гэтыя людзі, якіх тэмперамент, погляды і лёс выштурхнулі на перыферыю іерархізаванага грамадства, падзеленага саслоўна і рэлігійна, шукалі бяспечнага месца і мажлівасці самарэалізацыі ў закрытых эзатэрычных брацтвах. Рэвалюцыя канца XVIII ст., якая юрыдычна і фактычна зліквідавала шэраг сацыяльных канфліктаў і праблемаў, азначала канец рыцарскіх і эзатэрычных масонскіх саюзаў³¹. Менавіта рэвалюцыю, а не абвінавачванні і пераслед з боку каталіцкага касцёла можна лічыць галоўнай прычынай упадку “шатландскага” масонства, па меншай меры ў яго формах эпохі Асветніцтва³². Разам з канкрэтнай эпохай з гістарычнай арэны зышла арганізацыя, створаная гэтай эпохай.

Рэакцыя на рыцарскае і эзатэрычнае масонства: этычнае і палітычнае масонства

Дамінаванне арыстакратычных рыцарскіх формаў, зварот да складанай для звычайнага адэпта праблематыкі эзатэрычнага хрысціянства – усё гэта нарадзіла пратэст прагматычных братаў з мяшчанскіх колаў. Напрыканцы XVIII ст. пачала вымалёўвацца новая тэндэнцыя, асабліва ў пратэстанцкай частцы Германіі: “каралеўскае майстэрства” атрымала чыста этычны характар. Вольнае мулярства стала тракгавацца як свецкая версія пратэстанцкай этыкі³³.

Роўнасць і братэрства, талеранцыя і веды сталі ўспрымацца як выключна этычныя дырэктывы, пазбаўленыя канкрэтнага сацыяльнага, палітычнага або рэлігійнага зместу. Паварот да таямнічага гуманізму не абмяжоўваўся толькі сацыяльнай псіхатэрапеўтычнай функцыяй масонства. Наадварот, вольнае мулярства, не зацікаўленае “вышэйшымі” рэлігійнымі ведамі, вызваленае ад абслугоўвання класа феодалаў, больш паспяхова магло рэалізаваць сваю інтэграцыйную мэту.

³⁰ Тэма мартырыстаў і *Elus Coëns* падрабязна асвятляецца ў працы Joly A. *Un mystique lyonnais...* Што датычыць дзейнасці польскага масона вышэйшых ступеняў і містыка Грабянкі, гл.: Ujejski J. *Król Nowego Izraela*.

³¹ Hass L. *Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej*. – S. 191-221. Аўтар акцэнтуюе праблему дэзінтэграцыі вольнага мулярства як адзінага цэлага. Па-іншаму глядзіць на гэтую праблему Даніэль Лігу ў артыкуле *Французскае масонства і ўлада* (*Arts Regia*. – 1992. – Nr 1).

³² Тэма рэпрэсій больш падрабязна асветлена ў кнізе: Hass L. *Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej*. – S. 195-207.

³³ Brauweiler H. *Deutsche und romanische Freimaurerei im Lichte der Religions- und Kirchengeschichte*. – Gotha, 1926. – S. 6-24.

Фрагмент масонскага прывілея XX ст.

Падобную функцыю ўлагоджвання палітычных і сацыяльных канфліктаў выконвала польскае масонства. У 70-ыя гг. XVIII ст. пасля стварэння ў Варшаве Нацыянальнай ложы масонства аб'яднала ў сваіх шэрагах прадстаўнікоў вядучых і часта антаганістычных сацыяльных груп – арыстакратыі, сярэдняй шляхты, узнікаючай інтэлігенцыі, багатага мяшчанства і *last but not least* іншаземцаў (французаў, немцаў, англічан, звычайна прадстаўнікоў трэцяга саслоўя). Пасаду Вялікага майстра займаў правадыр антыкаралеўскай і антырасейскай апазіцыі Ігнацы Патоцкі (1750-1809). Ва ўмовах ліберальнай шляхецкай дзяржавы, “загадкавыя” прынцыпы роўнасці і братэрства набывалі сацыяльны змест. Хуткая палітызацыя польскага масонства, г.зн. парушэнне асноўнага прынцыпа, які забараняў ложаў займаць канкрэтную пазіцыю па палітычных пытаннях, мела сваім наступствам дэзінтэграцыю саюза ў перыяд Чатырохгадовага сейма. Трое галоўных аўтараў Канстытуцыі 3 траўня – кароль Станіслаў Аўгуст, ксёндз Сцыпіён Пятолі і Ігнацы Патоцкі – былі вольнымі мулярамі. Кожны з іх належаў да асобнай масонскай і палітычнай традыцыі. Дасягнуты кампраміс у пытаннях уладкавання Рэчы Паспалітай не з’яўляўся заслугай “каралеўскага майстэрства”. Апошняя заплаціла свой кошт за вызваленне ад ранейшых абмежаванняў і парушэнне асноўных прынцыпаў.

Аналагічна развівалася гісторыя французскага масонства ў перыяд рэвалюцыі. Вольныя муляры апынуліся ва ўсіх палітычных лагерах, хоць най-

болей іх было сярод шляхецкіх эмігрантаў і ворагаў новага ладу. Да таго часу французскія ложы не з’яўляліся палітычнай сілай насуперак пазнейшым абвінавачванням з боку каталіцкага касцёла. Неабгрунтаваны абвінавачванні прычыніліся да фарміравання “гераічнай” масонскай легенды, якая прыпісывала масонам падрыхтоўку рэвалюцыі³⁴. Тут таксама палітыка знішчыла масонства. Адроджанае Напалеонам і падпарадкаванае палітыцы імператара, яно, нягледзячы на колькасны рост, было толькі ценем (калі не карыкатурай) самога сябе. Аналагічныя вынікі прынесла “адзяржаўленне” вольнага мулярства ў Аўстрыі ў перыяд праўлення Юзафа II. Паліцыйны кантроль над ложкамі, абмежаванне іх колькасці да адной у кожнай правінцыі сталі прэлюдыяй поўнай ліквідацыі ложкаў пераемнікамі імператара-рэфарматара³⁵. Ва ўмовах паліцыйнай манархіі Габсбургаў забарона дзейнасці ложкаў была фармальна-насцю. “Каралеўскае майстэрства”, пазбаўленае ўласнай формы і зместу, перастала быць прыцягальнай формулай сацыяльнай актыўнасці.

Факт упадку арганізацый вольных муляраў у краінах, ахопленых рэвалюцыяй (а таксама шляхам “зверху”, як у Аўстрыі) спрашчае выяўленне іх сацыяльных функцый – арбітральнай і інтэграцыйнай, а таксама ў сферы псіхікі асобы – тэрапеўтычнай. Аб’ектыўная роля руху вольных муляраў у большай ступені зводзілася да кансервацыі сацыяльнага *status quo*, чым да яго парушэння. Масонства з’яўлялася фактычным саюзнікам “старога ладу”. Парадокс гісторыі заключаецца ў тым, што яго абвінавацілі якраз у знішчэнні гэтага ладу. “Віна”, якую як гісторыя, так і самі вольныя муляры з часам пачалі лічыць за заслугу, абцяжарвае “каралеўскае майстэрства” па сённяшні дзень³⁶.

Пераклад Алеся Смаленчука

³⁴ Mellor A. Histoire de l’anticlericalisme français. Nouv. éd. – Paris, 1978. – S. 208-219; Hass L. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej. – S. 191 (хоць апошні схіляецца да думкі, што вольныя муляры часцей змагаліся на рэвалюцыйным баку барыкадаў).

³⁵ Тэма французскага масонства перыяда I імперыі больш падрабязна асвятляецца ў артыкуле Даніэля Лігу *Французскае масонства і ўлада*. Пра рэпрэсіі ў Аўстрыі гл.: Hass L. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej. – S. 196, 198-203.

³⁶ Тэма “чорнай” і “белай” (“гераічнай”) масонскай легенды падрабязна асвятляецца ў працы: Hass L. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej. – S. 9-12.